

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران مرکزی
دانشکده علوم سیاسی
پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش :
روابط بین الملل

عنوان :
ژئوپلیتیک شیعه و سیاست خارجی ایران در دهه اخیر

استاد راهنما :
جناب آقای دکتر امیر ساجدی

استاد مشاور :
جناب آقای دکتر اکبر اشرفی

پژوهشگر :
فاطمه پیمان پاک

زمستان ۱۳۹۳

باسلام و درود بر محمد مصطفی (ص) و خاندان پاک او،

این پایان نامه با افتخار تقدیم می گردد به؛ شهیدان کراتقدر اسلام، شهدای مدافع حرم و همه آنها که در راه حق و عدالت گام برداشته اند.

تقدیم به جانم؛



بسمه تعالی

تعهدنامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب فاطمه پیمان پاک دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجوی ۹۱۱۰۳۸۷۰۷ در رشته روابط بین الملل که در تاریخ ۱۳۹۳/۱۲/۱۵ از پایان نامه خود تحت عنوان: ژئوپلیتیک شیعه و سیاست خارجی ایران در دهه اخیر "دفاع نمودم.

بدینوسیله متعهد می‌شوم:

۱- این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده‌ام، مطابق ضوابط و رویه‌های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده‌ام.

۲- این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی هم سطح، پایین تر یا بالاتر در سایر دانشگاهها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴- چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدارک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضا

بسمه تعالی

در تاریخ :

دانشجو کارشناسی ارشد خانم فاطمه پیمان پاک از پایان نامه خود دفاع نموده و با نمره
به حروف و با درجه مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۱	مقدمه
	فصل اول :
۲	کلیات تحقیق
۳	۱-۱: بیان مسأله:
۶	۲-۱: اهمیت موضوع تحقیق و انگیزه و علل انتخاب آن:
۷	۳-۱: اهداف تحقیق:
۸	۴-۱: سئوالات تحقیق:
۸	۱-۴-۱: سؤال اصلی:
۸	۲-۴-۱: سؤال فرعی:
۸	۵-۱: فرضیات:
۸	۶-۱: متغیرهای تحقیق:
۹	۷-۱: مدل تحقیق:
۹	۸-۱: تعریف مفاهیم:
۱۲	۹-۱: روش تحقیق:
۱۲	۱۰-۱: روش گردآوری اطلاعات:
۱۲	۱۱-۱: قلمرو تحقیق:
۱۳	۱۲-۱: پیشینه تحقیق:

۱۳-۱: سازماندهی پژوهش:	۱۵
۱۴-۱: محدودیتهای تحقیق	۱۶
فصل دوم:	
۱۷: چارچوب نظری	۱۷
۱۸: پیشینه نظری	۱۸
۱-۲: نظریات سنتی ژئوپلیتیک	۲۱
۱-۱-۲: فردریک راتزل	۲۱
۲-۱-۲: رودلف کیلن و آلفرد تایرماهان	۲۲
۳-۱-۲: مکیندر	۲۲
۴-۱-۲: اسپایکمن	۲۴
۵-۱-۲: دونالدماینگ	۲۵
۲-۲: دیدگاههای جدید ژئوپلیتیک:	۲۵
۱-۲-۲: نظریات ویلیام وود و جرج دمکو	۲۶
۲-۲-۲: تأثیر زبان و مذهب در نظریه گلاسنر	۲۷
۳-۲-۲: عوامل ثابت و متغیر در نگاه عزتی	۲۷
۴-۲-۲: فرانسوا توال و ژئوپلیتیک شیعه	۲۸
۳-۲: نظریه «ساختار-کارگزار»	۲۹
۱-۳-۲: دیدگاههای گوناگون نسبت به نظریه «ساختار-کارگزار»	۲۹
۲-۳-۲: روشهای تبیین نظریه ساختار-کارگزار	۳۱
الف. روش فردگرایی	۳۱
ب. روش جمعگرایی (کلگرایی)	۳۲
ج. روش تعاملی ساختار-کارگزار	۳۲

۴-۲: چارچوب نظری منتخب: ۳۴

فصل سوم:

جغرافیای شیعه ۳۶

۱-۳: جغرافیا و ژئوپلیتیک مذهب ۳۷

۲-۳: مسیر شکلگیری ژئوپلیتیک شیعه ۴۰

۱-۲-۳: خیزش تشیع و پیدایش ژئوپلیتیک شیعه پس از انقلاب اسلامی ایران ۴۱

۲-۲-۳: جنگهای داخلی لبنان و ژئوپلیتیک شیعه ۴۵

۳-۲-۳: فروپاشی رژیم بعث عراق و تاثیر آن بر ژئوپلیتیک شیعه ۴۹

۳-۳: عوامل موثر بر ژئوپلیتیک در حوزه ژئوپلیتیک شیعه ۵۱

۴-۳: جمعیت شیعیان جهان ۵۱

۵-۳: جغرافیای شیعه ۵۴

۱-۵-۳: ایران ۵۵

۲-۵-۳: جمهوری آذربایجان ۵۸

۳-۵-۳: لبنان ۶۳

۴-۵-۳: عراق ۶۷

۵-۵-۳: بحرین ۷۱

۶-۵-۳: کویت ۷۴

۷-۵-۳: سوریه ۷۸

۸-۵-۳: افغانستان ۸۳

۹-۵-۳: پاکستان ۸۷

۱۰-۵-۳: قطر ۹۰

۹۴ ۱۱-۵-۳: عربستان
۱۰۰ ۱۲-۵-۳: یمن
۱۰۵ جمع بندی

فصل چهارم:

۱۰۷ سیاست خارجی ایران در حوزه ژئوپلیتیک شیعه
۱۰۸ مقدمه
۱۰۹ ۱-۴: ماهیت و ساختار سیاست خارجی ایران
۱۱۰ ۱-۱-۴: اسلامگرایی و چارچوب فقهی برآمده از آن
۱۱۱ ۲-۱-۴: هویت سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران
۱۱۴ ۳-۱-۴: جایگاه ژئوپلیتیک در سیاست خارجی ایران
۱۱۶ ۲-۴: ابداع ژئوپلیتیک شیعه
۱۱۷ ۳-۴: ادوار ژئوپلیتیک شیعه
۱۱۷ ۱-۳-۴: مرحله اول- دوره ضعف ژئوپلیتیک شیعه (قرن نوزدهم تا ۱۹۷۹)
۱۱۸ ۲-۳-۴: مرحله دوم- دوره احیای ژئوپلیتیک شیعه (۱۹۷۹ تا ۲۰۰۳)
۱۱۹ ۳-۳-۴: مرحله سوم - دوره شکوفایی ژئوپلیتیک شیعه (از ۲۰۰۳ به بعد)
۱۲۰ ۴-۴: چالش ایران و قدرتهای غرب درباره ژئوپلیتیک شیعه
۱۲۴ ۵-۴: دیپلماسی ایران در حوزه ژئوپلیتیک شیعه
۱۲۸ ۶-۴: فرصتها و چالشها
۱۲۸ ۱-۶-۴: فرصتها و چالشهای حوزه ژئوپلیتیک شیعه
۱۳۲ ۷-۴: عوامل همگرایی و واگرایی میان دولتهای شیعی
۱۳۲ ۱-۷-۴: عوامل همگرایی میان دولتهای شیعی

الف. عوامل تاثیرگذار در همگرایی سیاسی	۱۳۲
ب. عوامل تاثیرگذار در همگرایی اقتصادی	۱۳۳
ج. عوامل تاثیرگذار در همگرایی فرهنگی	۱۳۴
۴-۷-۲: عوامل واگرایی میان دولتهای شیعی	۱۳۴
الف. عوامل تاثیرگذار در واگرایی سیاسی	۱۳۴
ب. عوامل تاثیرگذار در واگرایی اقتصادی	۱۳۵
ج. عوامل تاثیرگذار در واگرایی خارجی	۱۳۶
جمع بندی	۱۳۷
نتیجه گیری	۱۳۸
منابع:	۱۴۸

فهرست نقشه ها

نقشه ۱: پراکندگی شیعیان جهان	۵۲
نقشه ۲: نمایی از توزیع جغرافیایی شیعیان	۵۴
نقشه ۳: پراکندگی شیعیان بر حسب درصد	۵۵

مقدمه

با وقوع انقلاب اسلامی ایران و تحولات پس از آن، شاهد شکل‌گیری مفهومی متفاوت با عنوان ژئوپلیتیک شیعه به معنای ایدئولوژیک آن هستیم. ایدئولوژی، به‌عنوان مجموعه عقاید و قضاوت‌های سازمان یافته‌ای است که جایگاه فرد و گروه را تبیین می‌نماید و به‌طور اساسی، قضاوت‌های برخاسته از ارزش‌ها، انسان را به سوی عمل، به‌ویژه عمل سیاسی می‌کشاند. ژئوپلیتیک شیعه از جمله موضوعاتی است که به واسطه نقش آفرینی شیعیان در تحولات جهانی، مورد توجه کارشناسان و صاحب‌نظران حوزه ژئوپلیتیک قرار گرفت.

بسیاری از تحلیل‌گران و اندیشمندان بر این باورند که تحولات رخ داده در منطقه خاورمیانه متأثر از روح انقلابی‌گری موجود در فرهنگ شیعه است، از این‌رو، تمرکز ویژه‌ای بر شناسایی ابعاد این اثرگذاری به عمل داده است و در این میان توجه خاصی بر رفتار سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در عرصه تحولات دارند.

در این تحقیق برداشت ژئوپلیتیک شیعه آن است که؛ شیعیان متأثر از فاکتورهای جدید بازخیزی هویتی، به دنبال احیا حقوق شهروندی خود و بازسازی نظام‌های حاکم بر پایه اصول تشیع همچون عدالت و ظلم‌ستیزی هستند. این استنباط مماس ارزش‌های جهانی و اصول دموکراتیک می‌باشد. در حقیقت این برداشت همسو با اصول اهداف سیاست خارجی ایران است که همواره بر حمایت از ملت‌های مظلوم برای رسیدن به حقوق خود گام می‌دارند. این برداشت از ژئوپلیتیک شیعه مفهوم متکامل است و با ارزش‌های جهانی چون حق تعیین سرنوشت فراتر از مرزها دارای مقبولیت است. کشور ایران نیز در ژئوپلیتیک شیعه اثرگذار بوده چرا که این انقلاب ایران بر روی شیعیان تأثیر گذاشته و همواره الهام‌بخش بوده لیکن این الهام‌بخشی به معنای تحریک نیست بلکه حمایت از جنبش‌های اجتماعی برای مقابله با زورگویی‌هاست.

فصل اول :

کلیات تحقیق

۱-۱: بیان مسأله:

تعاریف مختلفی از ژئوپلیتیک و عوامل ژئوپلیتیکی و مؤلفه‌های آن ارائه شده است. در مجموع، علم ژئوپلیتیک با گذر از مراحل مختلف و با ظهور دیدگاه جدید ژئوپلیتیک انتقادی احیا شده و به جای تمرکز بر شناخت تأثیر عوامل جغرافیایی، به شکل‌دهی سیاست خارجی نیز اهمیت لازم داده است. بر این اساس، ژئوپلیتیک رویکرد یا دیدگاهی برای سیاست خارجی است که هدف آن تبیین و پیش‌گویی رفتار سیاسی و توانایی‌های نظامی بر حسب محیط طبیعی است. بنابراین رویکرد ژئوپلیتیک با تفاوت مراتب بیانگر تأثیر قطعی و جبری جغرافیا در وقایع سیاسی و تاریخی می‌باشد (افشردی و اکبری، ۱۳۹۱، ۲۴).

به عبارت بهتر علم ژئوپلیتیک، علم بررسی تأثیرات جغرافیا بر وضع سیاست است که می‌تواند جنبه داخلی و یا بین‌المللی داشته باشد. در عین حال برای شناخت دقیق مسائل و جریان‌های سیاسی در یک سرزمین به جز توجه به واقعیت‌های جغرافیایی باید به عوامل فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، روان‌شناختی، حقوقی و سیاسی و نظریه‌های علم سیاست نیز توجه کنیم. توجه به این مسائل در بسیاری از موارد اهمیتی بالاتر دارد و صرف توجه به عوامل جغرافیایی نمی‌تواند گرهی از حقایق علمی باز نماید. توجه به این عوامل بازگویی این حقیقت است که در عصر جدید عواملی غیر از عوامل صرفاً جغرافیایی، بر علم ژئوپلیتیک تأثیر گذاشته است (ابراهیمی درخشان، ۱۳۹۱، ۲۳).

«جغرافیای سیاسی» اثر تصمیم‌گیری‌های سیاسی را روی اشکال و صورت‌های جغرافیایی مربوط به محیط انسانی، همچون حکومت، مرز، مهاجرت و غیره مطالعه می‌کند، در حالیکه ژئوپلیتیک به مطالعه اثر عوامل جغرافیایی روی سیاست‌های دگرگون‌شونده جهانی می‌پردازد. در این برخورد است که به نظر می‌رسد ژئوپلیتیک توجه خود را روی اشکال دگرگون‌شونده سلسله مراتب قدرت در جهان، که خود حاصل بازی‌های سیاسی در جهان قدرت است، متمرکز می‌سازد. به عبارت دیگر، «ژئوپلیتیک» عبارت است از: مطالعه ترتیب و توالی در جهان سیاسی تقسیم شده و از هم گسیخته؛ مطالعه‌ای که هم شکل جهانی این ترتیب و توالی را در نظر دارد و هم اشکال منطقه‌ای آن را بررسی می‌کند (مجتهدزاده، ۱۳۸۱، ۶۳-۶۲).

در یک تعریف کلی نیز ژئوپلیتیک شیعه شامل کشور ایران به عنوان محور اصلی و منظومه‌ای از مناطق شیعه‌نشین در کشورهای خاورمیانه می‌باشد. تعاریف و برداشت‌های جدید، عوامل سیاسی و فرهنگی را به طور جدی وارد مفهوم ژئوپلیتیک کرده است. با توجه به محوریت ایران به عنوان تنها کشور بزرگ و قدرتمند شیعه و همچنین توان آن در قاعده‌سازی (بالقوه و بالفعل) منطقه‌ای و تأثیرگذاری بین‌المللی، عنصر ژئوپلیتیک شیعه که می‌تواند امتداد قدرت فرهنگی و سیاسی ایران در میان کشورهای منطقه باشد، اهمیت بالایی می‌یابد (ابراهیمی درخشان، ۱۳۹۱، ۴).

حدود یکصد و پنجاه میلیون شیعه که نزدیک به هفتاد درصد آن‌ها در خاورمیانه زندگی می‌کنند، یک هویت سیاسی منطقه‌ای مبتنی بر مذهب را بازتاب می‌دهند. ژئوپلیتیک شیعه، به مفهوم امتداد جغرافیای سیاسی شیعیان در کشورهای مختلف، با هارتلند ایران، در حال باز تعریف است، چرا که در ژئوپلیتیک در حال گذار، تأکید بر متغیرهای عموماً ثابت ژئوپلیتیک و تکیه بر نظریه‌های سنتی آن، راه‌گشا نبوده و توجه به عوامل فرهنگی، مذهبی و ایدئولوژیک، عرصه‌های نوینی از همنشینی جغرافیا با سیاست و قدرت را به وجود آورده است (قالیباف و قدسی، ۱۳۹۱، ۱).

امروز جمعیت شیعه منطقه به لحاظ کمی و کیفی رشد قابل توجهی یافته است. این از لبنان تا شبه قاره هند و از تاجیکستان تا بحرین و یمن در سواحل جنوبی خلیج فارس، جنوب و جنوب شبه جزیره عربستان امتداد دارد. بیش از ۸۰ درصد از ساکنین حاشیه خلیج فارس را که دارای سه چهارم ذخایر انرژی جهان است، شیعیان تشکیل می‌دهند (زرقانی و قلی‌زاده، ۱۳۹۱، ۱۶۳).

ژئوپلیتیک شیعه شامل جمعیت مسلمان شیعیانی می‌شود که در دنیای اسلام زندگی می‌کنند و نحوه پراکندگی جغرافیایی آن‌ها شبیه هلالی است که باعث گشته در محافل آکادمیک از آن به عنوان «هلال شیعی» یاد گردد. این جمعیت در کشورهای پاکستان، افغانستان، ایران، جمهوری آذربایجان، سوریه، لبنان، عراق، بحرین، عربستان، کویت، قطر و یمن زندگی می‌کنند. البته در کشورهایی مانند هند، امارات و تاجیکستان هم جمعیت شیعیان هستند اما به لحاظ سیاسی و اجتماعی توانایی تأثیرگذاری بالقوه و بالفعل را به صورتی ندارند که خاصیتی ژئوپلیتیک داشته باشند. باید گفت آنچه که عبارت ژئوپلیتیک شیعه را به عنوان یک امر وارد ادبیات علوم سیاسی و روابط بین‌الملل کرد وقوع انقلاب اسلامی ایران در وهله اول و تحرکات سیاسی و اجتماعی شیعیان در کشورهای مختلف مسلمان در وهله بعدی است. آنچه در این میان حائز اهمیت است اینست که نیروهای صحنه سیاست بین‌الملل با حادث شدن انقلاب اسلامی ایران متوجه کارکردهای سیاسی مذهب شیعه در بعد داخلی و توان تأثیرگذاری آن در بعد بین‌المللی شدند و این مسئله در ژئوپلیتیکی شدن شیعه نقشی به سزا داشت (ابراهیمی درخشان، ۱۳۹۱، ۲۹).

در حال حاضر، موقعیت ایران در حوزه ژئوپلیتیک شیعه، که ناشی از ترکیب شدن عوامل فرهنگی و اعتقادی با دسترسی به منابع عظیم انرژی و موقعیت‌های حساس ژئوپلیتیکی و استراتژیکی است، حساسیت و توجه غرب را در دو محور ایدئولوژیکی - فرهنگی و امنیتی - راهبردی برانگیخته است. موقعیت خاص ایران همواره بستر مناسبی برای ایجاد و به مخاطره افتادن امنیت ملی آن فراهم آورده است. با پیروزی انقلاب اسلامی و سقوط شاه، ایران که یکی از متحدین آمریکا و غرب در منطقه بود، به نیرومندترین دشمن آن‌ها در منطقه تبدیل شد. از این رو، غرب از جانب ابعاد جدیدی از ژئوپلیتیک ایران احساس خطر می‌کند که یکی از این موارد، مسئله ژئوپلیتیک شیعه است (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۵، ۱۹۸).

سیاست‌های منطقه‌ای ایران همواره تحت‌تأثیر دو عنصر مهم، یعنی واقعیت‌های جغرافیایی سیاسی و ایدئولوژی بوده و این عناصر، سیاست خارجی ایران را به صورت عمل‌گرایانه و ایدئولوژیک هدایت کرده‌اند. اگرچه شکی وجود ندارد که این عوامل با درجاتی متفاوت در سیاست خارجی ایران همچنان استوار باقی خواهد ماند، ولی باید توجه داشت که در نهایت، عامل جغرافیای سیاسی و نقش استراتژیک ایران است که روابط این کشور با سایر دولت‌های منطقه را تنظیم می‌کند (قالیباف و قدسی، ۱۳۹۱، ۱۶).

به نظر می‌رسد با توجه به جمعیت ۲۰۰ میلیونی شیعیان در جهان مسئله انرژی هسته‌ای ایران و نقش‌آفرینی‌های جدید شیعیان عراق و جنوب لبنان و تحولات کشورهای مانند بحرین و یمن، همه باعث شده است موضوع شیعه به عنوان یک عامل ژئوپلیتیکی در جهان مطرح شود؛ لذا از این پس مطالعه مذهب شیعه برای تجزیه و تحلیل عوامل مهم ژئوپلیتیک جهان معاصر، ضروری به نظر می‌رسد.

وجود اکثریت جمعیتی شیعه در کشورهای ایران، عراق، بحرین و آذربایجان و اقلیت تأثیرگذار در کشورهای افغانستان، پاکستان، لبنان و حضور فرق شیعه در برخی کشورهای دیگر از جمله یمن، ترکیه، سوریه سبب شده است تا عوامل ژئوپلیتیکی شیعه به عنوان یکی از عوامل توسعه و گسترش نفوذ سیاست خارجی ایران مورد توجه قرار گیرد.

بنابراین ایران علاوه بر برخورداری از موقعیتی استثنایی در منطقه خلیج فارس، از جایگاهی منحصر به فرد در جهان اسلام و محوری ممتاز در دنیای تشیع نیز بهره‌مند است. این عوامل زمینه را برای مدیریت و رهبری ایران در دنیای شیعه فراهم می‌نماید و همین مسأله است که حساسیت ایران را درباره سرنوشت شیعیان جهان توجیه می‌کند. چنین استراتژی با اهمیت و حساسیت در عمل خود، با توجه به ظرافت‌ها و پیچیدگی‌های سیاسی، بدون تردید باید بر اساس پژوهش‌های دقیق علمی و دانشگاهی پیگیری شود.

پژوهش حاضر نیز با این هدف نگاشته می‌شود که به مطالعه نقش سیاست خارجی ایران و پدیده تشیع از دیدگاه ژئوپلیتیکی بپردازد و ابعاد گوناگون آن را بررسی نماید. با آشکار شدن این تأثیر که چگونه حوزه

نفوذ یک قدرت منطقه‌ای بر پایه عامل مذهب گسترش پیدا می‌کند، تصمیم‌گیران حوزه سیاست خارجی خواهند توانست از فرصت‌های موجود بهتر استفاده کرده و با تهدیدات مقابله کنند.

۱-۲: اهمیت موضوع تحقیق و انگیزه و علل انتخاب آن:

سیاست خارجی ایران بعد از صفویه اصولاً یک سیاست خارجی شیعی یا شیعی محور بوده که رفتارهای آن، اغلب در واکنش به رفتارهای خارجی خصمانه و به صورت کم و بیش هم‌گرایانه از سوی فرهنگ‌های نامتجانس سنی و نیز مسیحی انجام می‌گرفته است. ممکن است این گمان در ذهن شکل بگیرد که به‌راستی برای سیاست خارجی ایران در این موارد فرصت و فریب، امکان ابتکار عمل، چقدر اندک و ضعیف بوده است؛ در حالیکه ایران به دلیل تک افتادگی مذهبی در معرض خطر و آسیب بوده و در عین حال هیچ‌گاه نیز نمی‌توانسته در برابر وضع شیعیان در عراق، لبنان و یا شیعیان سایر کشورها به‌ویژه در دوران اخیر بی‌توجه بماند. از لحاظ تاریخی و عقلی، سیاست خارجی ایران محکوم یا متعهد به یک منطقه‌گرایی شیعی است. پیوستگی مذهب تشیع و منافع ملی ایران، حتی برای سایر کشورها نیز محسوس می‌باشد؛ به‌طوری‌که مهم‌ترین نگرانی آمریکا، مداخله ایران در مسأله تحولات اخیر این کشورهاست.

از یک طرف کشور محور و مهم در ژئوپلیتیک شیعه ایران است که محوریت آن به‌واسطه پهنای جغرافیایی، دولت اسلامی شیعی و گفتمان ضد غربی اهمیت دو چندان می‌یابد و از طرف دیگر هلال شیعی با تهدیداتی چون دخالت قدرت‌های فرامنطقه‌ای روبروست. به همین دلیل موقعیت ایران در نظام جهانی و منطقه‌ای و کنش و روابط متقابل آن با قطب‌های قدرت جهانی و مناطق ژئوپلیتیکی، همواره مسائل جدیدی را می‌آفریند که مجموعاً زمینه بسیار مناسبی را برای مطالعه عوامل پویا و متحول سیاسی و علمی با تأکید بر واقعیت‌های جغرافیایی برای تبیین سیاست خارجی فراهم می‌کند.

علاوه بر این، نگاهی به کتب مربوط به بحث شیعه نشان می‌دهد که بیشتر تلاش‌های صورت گرفته در این زمینه، در ارتباط با عقاید و آموزه‌های مذهبی تشیع است و کمتر به مؤلفه‌های فیزیکی جوامع شیعی و قدرت تأثیرگذار آنها در عرصه روابط بین‌الملل به‌عنوان یک عنصر ژئوپلیتیکی توجه شده است. همچنین، با توجه به مطالعات پژوهشگر، حجم آگاهی‌ها و اطلاعات موجود درباره جغرافیا و ژئوپلیتیک تشیع هم در منابع فارسی و هم منابع غیر فارسی اندک و انگشت‌شمار بوده و مقالات و کتب خارجی موجود در این زمینه هم بیشتر توسط مؤسساتی فراهم آمده که به نوعی، نسبت به رابطه متقابل مذهب و جغرافیا در حوزه ژئوپلیتیک شیعه احساس خطر داشته‌اند.

به همین دلیل مطالعه و بررسی این مهم ضروری می‌نماید و پژوهش حاضر تلاش نموده است با دیدی کارشناسانه، تأثیرات ژئوپلیتیک شیعه را بر جایگاه سیاست خارجی ایران مورد توجه قرار دهد. چراکه این موقعیت نه تنها باعث تأثیرگذاری ایران در روند تحولات جهانی و منطقه‌ای می‌شود، بلکه کارکرد مناطق پیرامونی نیز می‌تواند مسائل ایران را تحت تأثیر قرار دهد.

۱-۳: اهداف تحقیق:

ژئوپلیتیک همچنان به‌عنوان عاملی تعیین‌کننده در مناسبات خارجی و بین‌المللی، در تمام معادلات حضور داشته و خواهد داشت. سیاست خارجی، بیشترین حوزه‌ای از تعاملات سیاسی است که از ژئوپلیتیک متأثر می‌شود. با عنایت به این زاویه دید، مطالعه عنصر ژئوپلیتیک شیعه در سیاست خارجی ایران موضوعی جدی برای تعمق و بررسی بوده و پرسش‌هایی کلیدی با خود به همراه می‌آورد:

۱. به‌طور کلی چرا باید رابطه سیاست خارجی ایران و ژئوپلیتیک شیعه را مطالعه کرد؟
۲. چه رابطه‌ای بین سیاست خارجی ایران و ژئوپلیتیک شیعه قابل طرح است؟
۳. چه چالش‌ها و فرصت‌هایی از نظر فکری و عملی در این عرصه وجود دارد؟

در این تحقیق، در مسیر پاسخگویی به این پرسش‌ها روشن خواهد شد که اولاً سرنوشت سیاست خارجی ایران در دهه اخیر با چگونگی مناسبات ژئوپلیتیک شیعه پیوند خورده است ولی علی‌رغم این به هم پیوستگی، با خلأی پژوهشی در این عرصه روبرو هستیم.

ثانیاً به لحاظ ساختاری، ژئوپلیتیک، یکی از عناصر تعیین‌کننده سیاست خارجی بوده است و فراز و نشیب‌های سیال بودن کانون‌های قدرت، رابطه‌ای متحول و متغیر و پر فراز و فرود بین سیاست خارجی ایران و ژئوپلیتیک شیعه به‌وجود آورده و ادراک و فهم نخبگان سیاست خارجی از تحولات ژئوپلیتیکی بر مسیر سیاست خارجی ایران، تأثیری در خور توجه داشته است.

ثالثاً، با عنایت به اهمیت بسیار زیاد در رابطه با ژئوپلیتیک ایران، باید بتوان تعادل توازن لازم در حل چالش‌هایی چون تنهایی استراتژیکی و ژئوپلیتیکی ایران، تعیین حوزه‌های تمرکز ژئوپلیتیکی، پرورش نگرش به سامان ژئوپلیتیکی در محافل تصمیم‌گیری حل تعارضات و جهانی شدن و مدیریت چالش‌های جدید ژئوپلیتیکی من جمله ژئوپلیتیک جدید شیعه را برقرار نمود.

همچنین باید به این نکته توجه شود که ایران، با توجه به شرایط جغرافیایی و ژئوپلیتیک خود در کانون توجه قدرت‌های فرامنطقه‌ای قرار دارد. بنابراین روشن است که این کشور نمی‌تواند نسبت به سرنوشت

شیعیان بی تفاوت باشد. بدین ترتیب، درک ویژگی‌ها و حساسیت‌های ژئوپلیتیک شیعیان برای سیاست خارجی ایران یک ضرورت غیرقابل انکار است.

بنابراین، هدف این تحقیق این است که با توجه به اهمیت و جایگاه بالای مذهب شیعه در سیاست خارجی ایران، با نگاهی علمی و بی‌طرفانه به بحث ژئوپلیتیک شیعه پردازد و از این طریق، روابط مرکز-پیرامون را در مناسبات داخلی شیعیان بررسی کند.

۴-۱: سئوالات تحقیق:

۱-۴-۱: سؤال اصلی:

ژئوپلیتیک شیعه چه تأثیری بر گسترش و نفوذ سیاست خارجی ایران در دهه اخیر داشته است؟

۲-۴-۱: سؤال فرعی:

- ایران چگونه می‌تواند نقش فعال، عمده و ویژه‌ای در زمینه‌ی جغرافیای سیاسی شیعه ایفا نموده و نه تنها منافع ملی خود، بلکه منافع منطقه و در نتیجه اقتدار و جایگاه بین‌المللی خود و منطقه را ارتقا دهد؟
- آیا عامل ژئوپلیتیک شیعه همچنان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر توسعه و نفوذ سیاست خارجی ایران محسوب می‌شود؟

۵-۱: فرضیات:

فرضیه اصلی:

ظرفیت ژئوپلیتیک شیعه در ابعاد مختلف سبب شکل‌گیری جبهه مقاومت در رویارویی با قدرت‌های بزرگ گردیده و حضور ایران در مرکزیت جبهه مقاومت باعث تشدید رویارویی ایران و قدرت‌های بزرگ شده است

۶-۱: متغیرهای تحقیق:

متغیر مستقل: ژئوپلیتیک شیعه

متغیر وابسته: سیاست خارجی ایران

۷-۱: مدل تحقیق:

مدل تحقیق بنیادی است.

۸-۱: تعریف مفاهیم:

ژئوپلیتیک:

«ژئوپلیتیک^۱ عبارتست از: مطالعه روابط قدرت‌ها در سطح جهان بر اساس امکاناتی که محیط جغرافیایی در اختیار می‌گذارد و یا امکاناتی که می‌توان از محیط جغرافیایی گرفت (مجتهدزاده، ۱۳۸۱، ۲۱). ژئوپلیتیک یا رابط قدرت و جغرافیا به‌طور انتزاعی در یک چیز نهفته است: توانایی کشوری در هر زمان برای انتقال و جابه‌جایی قدرت به‌منظور اعمال نفوذ یا کنترل بر سرزمینی مطلوب که دارای اهمیتی استراتژیک است (دوئرتی، وفالتزگراف، ۱۳۸۳، ۱۱۱).

به واقع در تعریف ژئوپلیتیک به تاثیر عوامل جغرافیایی در سیاست تاکید می‌شود و به‌نظر می‌رسد ژئوپلیتیک نگاه خود را بر اشکال دگرگون شونده سلسله مراتب قدرت جهان که خود دستاورد بازی‌های سیاست جهانی قدرت است، متمرکز می‌سازد (میرعبدالحق هزاوه، ۱۳۸۶، ۱۶).

باید توجه داشت که مفهوم ژئوپلیتیک با جغرافیای سیاسی تفاوت دارد؛ چراکه ژئوپلیتیک در طی فرآیند تاریخی با توجه به تغییر انسان‌های مختلف در مقتضیات زمانی و مکانی، ثبات و دوام نداشته است و مفاهیم آن اعتباری می‌باشند ولیکن مفاهیم جغرافیای سیاسی مانند؛ مرز، مهاجرت و... مفاهیمی همیشگی و پایه هستند و در طول فرآیند تاریخ از بین نمی‌روند.

در این پژوهش، اصطلاح «ژئوپلیتیک» به تمام عوامل و منابع طبیعی و انسانی، که نقش یک واحد سیاسی را در حفظ و تحکیم و یا تغییر نظام بین‌المللی بررسی می‌کنند و الزامات این عوامل را در جهت‌گیری‌های سیاست خارجی مورد توجه قرار می‌دهند، اطلاق می‌شود.

ژئوپلیتیک شیعه:

شکل‌گیری مفهوم ژئوپلیتیک شیعه^۲ ناشی از موقعیت جغرافیایی جوامع شیعی در خاورمیانه با مرکزیت ایران و همچنین ویژگی کمی و کیفی جمعیتی آنان است. ژئوپلیتیک شیعه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران و روی کار آمدن حکومتی با اندیشه‌های شیعی نمود بیشتری یافت. در مجموع می‌توان گفت عناصر جغرافیایی قابلیت زیادی را برای نقش‌آفرینی سیاسی شیعیان در مقیاس منطقه‌ای و جهانی فراهم آورده

^۱. geopolitics

^۲. Shiite geopolitics

است. در این میان افزایش قدرت جوامع و کشورهای شیعی نقش آفرینی و حوزه نفوذ آن‌ها را افزایش خواهد داد. وزن ژئوپلیتیکی شیعه در نقاط مختلف، زمانی افزایش می‌یابد که با مزیت‌های خاص ژئوپلیتیک همچون منبع تأمین انرژی، منابع آب، مراکز و مؤسسات تاریخی، دینی و مانند آن یا تأثیرگذاری در سرنوشت یک بحران منطقه‌ای مانند مسئله فلسطین و ... همراه باشد (تلاشان، ۱۳۸۸، ۹).

طرح اصطلاح ژئوپلیتیک شیعه در این پژوهش ناظر بر این مفهوم است که کشورهای جهان اسلام دارای جمعیتی از شیعیان با مسلک و آئین و اعتقادات خاص خود هستند که تصویری ژئوپلیتیکی به آنها بخشیده است و عبارت «ژئوپلیتیک شیعه» با توجه به این واقعیت که شیعیان دارای اهمیت ژئوپلیتیکی می‌باشند و پیوستگی فکری آنها وزن سیاسی را برای ایشان رقم زده است ساخته و پرداخته شده است. چراکه مذهب شیعه علاوه بر اینکه جنبه دینی دارد دارای کارکردهای سیاسی و اجتماعی بوده و این مهم در طول تاریخ پر فراز و نشیب شیعه ادامه داشته است.

هلال شیعی:

اگر به «مذهب شیعه» به مثابه یک موضوع ژئوپلیتیکی نگریسته شود، آن‌گاه هلالی در نقشه جهان مشخص می‌شود که بر روابط قدرت در سطح جهان تأثیرگذار است. این هلال که از شبه قاره شروع می‌شود، شامل ایران و کشورهای حاشیه خلیج فارس نظیر عراق، بحرین، کویت، عربستان، امارات، عمان و قطر می‌شود، در ادامه در قلب خاورمیانه و کشورهایی همچون سوریه، لبنان، ترکیه و ... تداوم پیدا می‌کند و در نهایت به آذربایجان در قفقاز می‌رسد، هلال شیعی^۱ نشان می‌دهد که اکثر شیعیان در کانون و مراکز حساس ژئوپلیتیکی جهان ساکن هستند (عروجی و ابراهیم‌نیا، ۱۳۹۱، ۱۰۴۷).

اواخر سال ۲۰۰۴م. برای اولین بار ملک عبدالله، پادشاه اردن، از شکل‌گیری هلال شیعی در خاورمیانه سخن به میان آورد. وی مدعی شد که منطقه خاورمیانه با خطر یک جنگ فرقه‌ای بین مسلمانان شیعه مواجه شده است. به‌زعم وی با وجود اینکه شیعیان عرب، بیشتر از هویت مذهبی، به هویت قومی - عربی خود پایبند هستند، هدف از طرح بحث هلال شیعی را نگرانی‌های امنیتی در خاورمیانه عنوان کرد (همان، ۱۰۴۷).

این مفهوم ابتدا با پیروزی انقلاب اسلامی ایران و روی کار آمدن دولتی شیعی، مطرح شد. با پیروزی انقلاب در ایران، شیعیان، که خود را گروهی اقلیت و محروم از قدرت اجتماعی و سیاسی تصور می‌کردند، امیدوار شدند و انگیزه حرکت در آن‌ها ایجاد شد. مفهوم هلال شیعی از بهار ۱۳۸۲ و پس از به قدرت رسیدن شیعیان در عراق اهمیت بیشتری یافت و امریکا کوشید با طرح تهدید هلال شیعی از سویی

^۱. Shiite crescent